

Гупан Н. М., Смагін І. І., Пошетун О. І.

«Історія України»

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2015

Зміст

- § 1. Історія України — складова європейської історії 6
§ 2. Що вивчає середньовічна історія України 9

Розділ I. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

- § 3. Слов'янські племінні союзи на території України 16
§ 4. Створення держави у східних слов'ян 23
§ 5. Князювання Ігоря та Ольги 31
§ 6. *Практичне заняття*. Князь Святослав і його походи 39

Розділ II. ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ наприкінці X — в першій половині XI ст.

- § 7. Київська держава за часів князя Володимира Великого 46
§ 8. Київська держава за часів князя Ярослава Мудрого 54
§ 9. Культура Русі наприкінці X — у першій половині XI ст. 61
§ 10. Соціально-політичний устрій,
господарське життя за часів розквіту київської русі 70
§ 11. *Практичне заняття*. Християнська релігія
і церква в житті давньоруського суспільства 80

Розділ III. ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ у другій половині XI — першій половині XIII ст.

- § 12. Київська Русь за правління нащадків Ярослава в XI столітті 88
§ 13. Остання спроба централізації влади
та роздробленість земель у XII столітті 94
§ 14. Політичне, соціально-економічне
та культурне життя в удільних князівствах
середини XII — першої половини XIII ст. 100
§ 15. Галицьке і Волинське князівства у другій половині XII ст. 111
§ 16. *Практичне заняття*. Літописи
та твори давньоруської літератури «Повчання дітям»
і «Слово о полку Ігоревім» як історичні джерела. 116

Розділ IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

- § 17. Галицько-Волинська держава
за Романа Мстиславовича та його синів 124
§ 18. Монгольська навала на українські землі 131
§ 19. Галицько-Волинська держава за Данила Галицького 138
§ 20. Галицько-Волинська держава за правління
нащадків Данила Галицького 145

Гупан Н. М.

Г00 Історія України : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч.
закладів / Н. М. Гупан, І. І. Смагін, О. І. Пометун. — К. :
Видавничий дім «Освіта», 2015. — 216 с.

ISBN 978-966-000-000-0.

Розділ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV—XV ст.)

§ 21. Вхідження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Польського королівства	152
§ 22. Держави середньовічного Криму (друга половина XIV—XV ст.)	161
§ 23–24. Соціальний устрій та господарське життя України (друга половина XIV—XV ст.)	169
§ 25–26. Культура України (друга половина XIV—XV ст.)	180
§ 27. <i>Практичне заняття</i> . Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в XIV—XV ст.	192
Підготуйтеся до уроку річного узагальнення. Середньовічна історія України та її внесок у загальноєвропейську спадщину	205

Шановні семикласники!

У шостому класі, вивчаючи історію стародавнього світу, ви ознайомилися із давньою історією України. Цього навчального року запрошуємо вас до цікавої і захоплюючої подорожі шляхами середньовічної України.

Нехай вашим путівником у ній стане цей підручник. Користування ним стане зручнішим, коли знатимете, що означають спеціальні позначки — піктограми.

На початку уроку ми пропонуємо виконати вам завдання, які допоможуть з'ясувати, що ви вже знаєте з нової теми.

— перед вами завдання, які треба виконати під час або після читання тексту пункту параграфа.

— завдання, які виконуватимете на уроці разом з однокласниками в парі чи в малій групі.

Перевірте засвоєне на уроці — таку рубрику ви знайдете після кожного параграфа. Надруковані звичайним шрифтом запитання і завдання спрямовані на повторення змісту параграфа. Виділені *курсивом* завдання — складніші і спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку загалом. Не залишайте їх поза увагою, намагайтеся дати відповіді на всі типи запитань, працюючи в класі або вдома.

Домашнє завдання треба виконати вдома. Частина їх передбачає міркування над темою уроку, відвідування бібліотеки, проведення екскурсії чи пошук необхідної інформації в Інтернеті.

Для того щоб успішно виконати домашнє завдання, обов'язково повторіть матеріал теми за підручником і дайте відповіді на запитання попередньої рубрики.

Історичний калейдоскоп задовольнить вашу допитливість: тут розміщено цікавинки з теми уроку.

У тексті підручника вам траплятимуться слова, позначені у різний спосіб:

- поняття чи дати, виділені **жирним шрифтом**, наприклад «князь», необхідно запам'ятати і вміти їх пояснювати. Допоможуть вам у цьому визначення виділених слів, що подано в стилізованих рамках;
- *імена* діячів та *назви*, без яких неможливо відтворити історичну розповідь, позначаються курсивним жирним шрифтом;
- слова, виділені *курсивом*, наприклад «воєводство», потребують вашої уваги, адже без з'ясування їхнього значення зрозуміти текст і відповісти на запитання буде складно. Значення деяких додаткових слів розтлумачуються внизу сторінки.

Під час уроків ви працюватимете в парах і групах, у загальному колі. Для цього варто пригадати правила колективної роботи, які ви знайдете на форзаці підручника.

Сподіваємося, що «занурення» у вир подій середньовічної історії нашої країни буде для вас цікавим і корисним.

З повагою, автори

§ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ — СКЛАДОВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

1. Які події і явища вивчає історія Європи стародавньої доби?
2. Що вам вже відомо про стародавню історію України?

1. ЯКІ ПОДІЇ І ЯВИЩА ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ ЄВРОПИ СТАРОДАВНЬОЇ ДОБИ

1) Пригадайте, що таке історія. Що вона вивчає? А що вивчає історія Стародавнього світу? Спираючись на матеріал, вивчений минулого року, уставьте пропущені в тексті слова. Запишіть визначення в зошит.

Історія Європи — частина ... історії, яка вивчає життя людства в минулому. Вона охоплює період від ... найдавніших людей до ... Римської імперії. Це ... і ... період в історії людства.

Пропущені слова: найдовший, поява, найдавніший, падіння, перший, всесвітня.

2) З якими явищами історії Стародавнього світу пов'язані наведені ілюстрації?

3) Яких діячів стародавньої історії Європи ви пам'ятаєте? Чим вони відзначилися?

4) Назвіть визначні досягнення в європейській історії Стародавньої доби, скориставшись ілюстраціями.

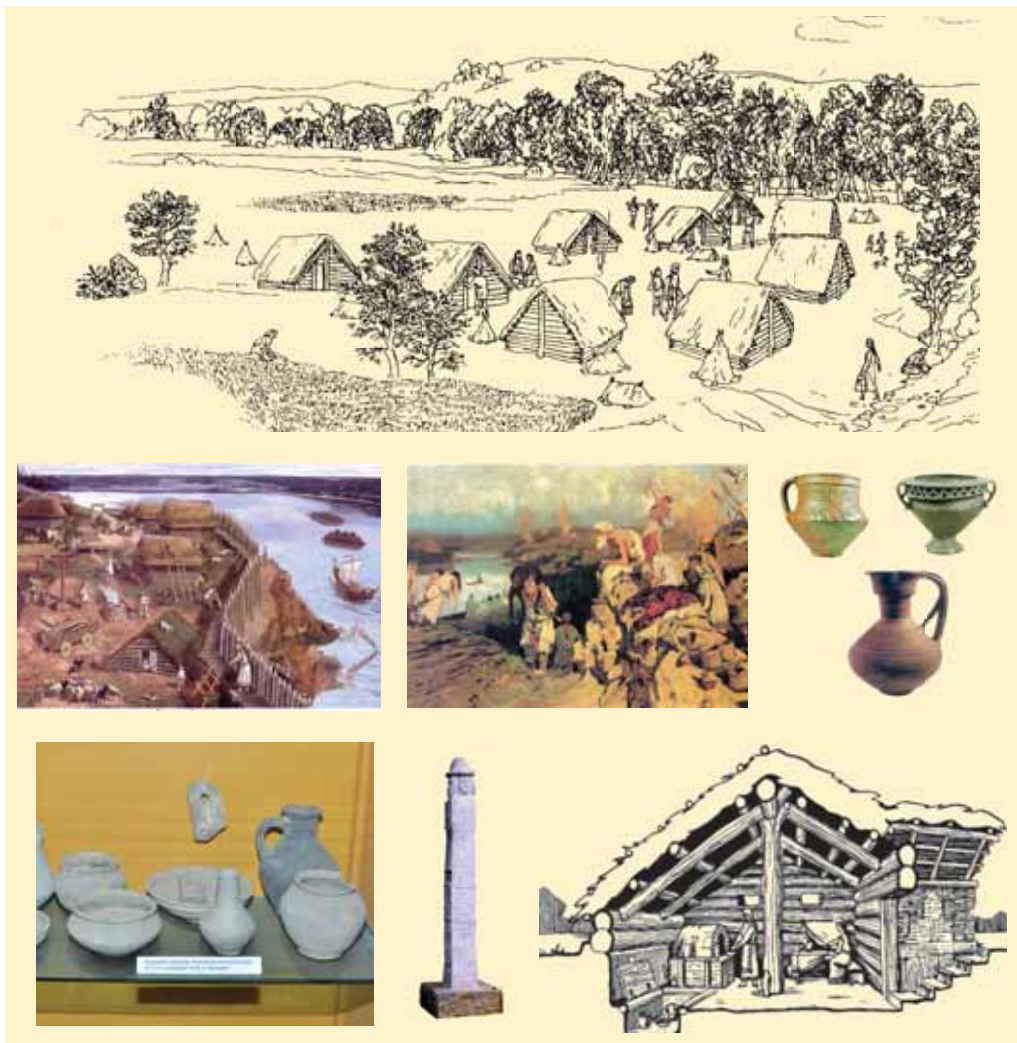
2. ЩО ВАМ ВЖЕ ВІДОМО ПРО СТАРОДАВНЮ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

1) З якими подіями зі стародавньої історії України пов'язані перелічені назви?

- Селище Королеве (Закарпаття)
- Трипілля (Київська область)
- Північне Причорномор'я
- Велика Скіфія
- Ольвія
- Черняхів (Київська область)

2) Що ви пам'ятаєте про життя давніх слов'ян? Розкажіть про їхнє розселення, заняття, вірування та суспільний лад, спираючись на наведені зображення.

Перевірте засвоєне на уроці

Завершіть одне із запропонованих тверджень:

«Сьогоднішній урок сподобався (не сподобався) мені, тому що...»

«Я люблю історію, тому що...»

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

«Мені вдалося (не вдалося) пригадати (повторити)...»

§ 2. ЩО ВИВЧАЄ СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. Особливості розвитку українських земель у IX–XV ст.
2. Джерела з історії України доби Середньовіччя.

1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у IX–XV ст.

Який період історії України називають Середніми віками, або Середньовіччям? На які частини він поділяється?

Як вам вже відомо, історію людства дослідники поділяють на певні періоди. Минулого навчального року ви вивчали історію Стародавнього світу — найтриваліший період в історії людства, що охоплює кілька тисячоліть. Наступною історичною добою вважають час Середніх віків, або Середньовіччя.

Середньовіччя — тривалий період всесвітньої, зокрема європейської, історії, що розпочинається з V ст. — занепаду Західної Римської імперії — до епохи Великих географічних відкриттів наприкінці XV — на початку XVI ст.

Зазначений період — надзвичайно важливий в історії Європи, оскільки саме тоді відбувалося народження і становлення її народів.

Історія України є невід'ємною складовою історії людства, насамперед історії Європи. Вітчизняна історія вивчає розвиток суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні ознаки й особливості. Вона досліджує історію українського народу, його боротьбу за державну незалежність і пов'язані з нею героїчні вчинки, тріумфи і трагедії. Періодизація історії України відображає періодизацію історії всього людства. Таким чином, стародавня історія України — найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України і до Великого переселення народів.

Наступний період — середньовічна історія, що розповідає про події, які відбувалися в період від Великого переселення слов'ян і до

кінця XV ст. Опановуючи середньовічну історію України, ви дізнаєтесь, як після Великого переселення слов'ян розпочалося формування східнослов'янської державності, як виникла і розвивалася **Київська Русь**.

Київська Русь — одна з найбільших держав європейського середньовіччя.

Ви ознайомитеся з історією Галицько-Волинського князівства і простежите, як і чому українські землі опинилися в складі Великого князівства Литовського, Польського королівства та інших держав у XIV–XV ст.

Окремі українські історики поділяють цей період так само, як і європейське Середньовіччя, на три етапи.

Прочитайте текст у таблиці, випишіть у зошит незнайомі слова та попросіть учителя пояснити їх. Розкажіть про кожний етап середньовічної історії, спираючись на таблицю.

Етап середньовічної історії України	Що відбувалось
Раннє Середньовіччя (V—IX ст.)	Становлення й існування племінних князівств і союзів східних слов'ян
Розвинене , або класичне, Середньовіччя (IX — середина XIII ст.)	Існування Київської Русі й удільних князівств
Пізнє Середньовіччя (друга половина XIII — початок XVI ст.)	Існування Галицько-Волинської держави та розвиток українських земель у складі інших держав: Литви, Польщі, Угорщини, Молдови та Московії

Зробіть припущення, які етапи середньовічної історії України відображено на запропонованих репродукціях картин. Поясніть свою думку.

1

2

1 — С. Іванов. Життя слов'ян у VI ст.;
2 — К. Лебедев. Хрещення киян (відображено події 988 р.);

3

4

3 — коронація Данила Галицького в 1253 р. (реконструкція М. Гореліка);
4 — невідомий художник. Костянтин Іванович Острозький (український князь, державний і культурний діяч XV — початку XIV ст.)

2. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Завершіть речення:

1. Історичними джерелами називають ... 2. Історичні джерела поділяються на такі типи: ... 3. До писемних джерел належать: ... 4. До речових джерел належать: ... 5. До етнографічних джерел належать: ... 6. До зображувальних джерел належать: ...

Чому і як дослідники українського Середньовіччя звертаються до історичних джерел? Чому те саме явище чи подію треба вивчати за кількома джерелами?

Ви вже знаєте, що, досліджуючи історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Окреме джерело відображає минуле однобічно, оскільки містить обмежений обсяг історичної інформації. Тому цілісну картину життя людей у певний період можна відтворити тільки шляхом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел.

Історія Київської Русі також ґрунтується на дослідженні значної кількості пам'яток матеріальної культури. Серед речових джерел цього періоду можна знайти середньовічні знаряддя праці, інструменти, а також результати праці людей: предмети побуту, споруди, зброю, одяг, медичні та музичні інструменти тощо. Частина з них називають археологічними, оскільки знаходять їх саме археологи під час розкопок.

Історія України цієї доби насичена і трагічними сторінками боротьби з різними завойовниками, що руйнували та спалювали міста, нищили монастирі, храми, бібліотеки. Тому важко переоцінити значення речових джерел у вивченні й відтворенні матеріальної та духовної культури Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, середньовічної історії України в цілому.

Уявіть себе вченим-археологом і розкажіть, про що можна дізнатися з цих речових джерел.

1 — жіночі ювелірні прикраси часів Київської Русі; 2 — гроші Київської Русі — гривні; 3 — рештки Невицького замку в Закарпатті

Зображувальні джерела містять інформацію у вигляді образу, який можна роздивитися. Однак з різних причин не завжди вдається ознайомитися з такою інформацією. Чільне місце серед зображувальних джерел середньовічної України посідають мініатюри давньоукраїнських рукописних книг, що зберігаються в спеціальних приміщеннях. Тут підтримується відповідна температура і вологість повітря, щоб книги не псувалися. Звісно, й доступ пересічних громадян до таких джерел обмежений або взагалі заборонений. Українці складно роздивитися зблиська й давні ікони, розміщені на іконостасах у церквах, або фрески, якими розписані високі стіни й куполи соборів, храмів.

Уявіть себе вченим-істориком і розкажіть, про що можна дізнатися з цих зображувальних джерел.

1 — Лука Євангеліст (мініатюра з «Остромирового Євангелія», 1056–1057 рр.); 2 — мозаїка в Софійському соборі Києва, IX ст.; 3 — фреска в Софійському соборі Києва, IX ст.; 4 — ікона «Георгій Змієборець», XIV ст.

Українські писемні джерела середньовічної історії найширше представлені в літописах.

Літопис — історико-літературний твір у Русі, у якому оповідь велася за роками.

Зародження традицій літописання в Україні припадає на час виникнення писемності на Русі. Літописи створювали в Києві, Чернігові, Володимирі-Волинському, Галичі та інших містах. Найдавнішими літописними творами, що дійшли до нашого часу, є «Повість временних літ», Київський літопис (XII ст.) та Галицько-Волинський літопис (XIII ст.).

До писемних джерел Середньовіччя в Україні належать також угоди, устави тощо. Зокрема, договори Русі з Візантією X ст., збірка правових норм «Руська Правда», церковні устави Володимира Великого, Ярослава Мудрого тощо.

Уявіть себе вченим-істориком і розкажіть, якими є писемні джерела середньовічної України. Зробіть припущення, які дані можна знайти в цих джерелах.

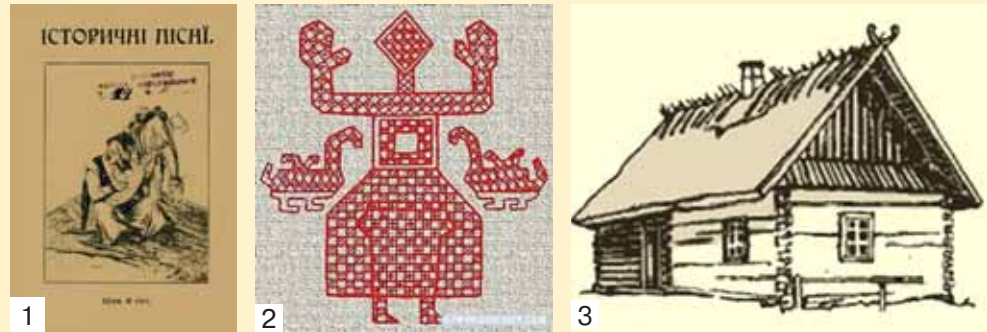
1 — Лаврентіївський літопис; 2 — берестяна грамота; 3 — графіті на стіні Софійського собору в Києві, IX ст.

Окрему групу джерел з історії становлять етнографічні. Вони тісно пов'язані з усною народною творчістю, оскільки обряди (весільні, поховальні, календарні) завжди супроводжуються піснями, танцями, при-

мовками, жартами тощо. В усних (фольклорних) джерелах інформація зберігається у вигляді усної традиції та передається від покоління до покоління. Це — епоси, думи, билини, легенди, приказки, казки.

Уявіть себе вченим-етнографом і розкажіть, про що можна дізнатися з цих етнографічних джерел.

1 — обкладинка збірки історичних пісень; 2 — реконструкція давньоруської вишивки; 3 — традиційне житло селян на Волині

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть хронологічні межі Середньовіччя в Європі та в Україні.
2. На які періоди поділяється історія України Середніх віків?
3. Якими джерелами послуговуються дослідники, вивчаючи історію України доби Середньовіччя?
4. Які пам'ятки та символи ви пов'яжете з добою Середньовіччя в Україні?
5. Що, на вашу думку, сьогодні можна вважати спадщиною середньовічної історії України? У чому полягає її значення для сучасної людини? А для вас особисто?

Домашнє завдання

1. Намалуйте ескіз середньовічного історичного джерела (монети, обкладинки книжки, мініатюри, ініціала, герба тощо) та поясніть свій задум однокласникам.
2. Наведіть приклади кожного з видів історичних джерел, які ви знаєте, і поясніть, яку інформацію можна знайти, досліджуючи їх.
3. Чи можна наведену сторінку з літопису вважати історичним джерелом? Чому? До якого виду джерел вона належить?

Сторінка з Радзивилівського літопису

Розділ 1

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

§ 3. СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ СОЮЗИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Розселення слов'ян на території України внаслідок Великого переселення народів.
2. Вплив природно-географічних умов на господарство та спосіб життя східних слов'ян.
3. Сусіди східних слов'ян.

1. РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Якими були наслідки Великого розселення слов'ян?

Складовою Великого переселення народів є **Велике розселення слов'ян**, що розгорнулося в середині I тисячоліття н.е.

Великим розселенням слов'ян називають сукупність переселень слов'янських племен під час Великого переселення народів на території Східної і Південно-Східної Європи.

Воно відбувалося на території Європи в VI–VII ст. На півдні слов'янські племена з'являються в Подунав'ї, у глибинних районах Балканського півострова; на заході доходять до Ельби та балтійського узбережжя; на північному сході заселяють верхів'я Дону й Волги. Унаслідок Великого розселення слов'ян був започаткований поділ слов'ян на три мовно-культурні спільноти: східних, західних і південних слов'ян, з яких згодом виникли слов'янські народи.

У VII ст. східні слов'яни зосереджувалися на правому березі Дніпра. Протягом VII–VIII ст. вони активно розселялися на землях України, Білорусії та Росії. З писемних джерел, що підтверджені археологічними знахідками, ми дізнаємось про існування в VII–VIII ст. на території сучасної України семи союзів східнослов'янських племен. Сучасні дослідники підкреслюють, що ці союзи вже в VII ст. були єдиною етнокультурною¹ спільнотою, яка вирізнялася з-поміж інших східнослов'янських племен.

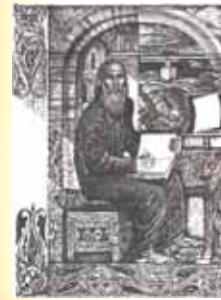
У давні часи природними кордонами між племенами й основними транспортними шляхами були річки, назви яких вказані в літописах.

На основі тексту літопису випишіть у зошит назви східнослов'янських племінних союзів, визначте кордони розселення полян, древлян, сіверян, дулібів (волинян), хорватів, тиверців, уличів. Розкажіть на основі карти (с. 210), які східнослов'янські племена розселилися на територіях сучасних держав — сусідів України.

¹ *Етнокультурний* — пов'язаний з культурою етносу-народу.

З давньоруського літопису «Повість временних літ»

Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — словенами; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі, і назвалися сіверянами.

2. ВПЛИВ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ НА ГОСПОДАРСТВО ТА СПОСІБ ЖИТТЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Як природно-географічні умови впливали на розвиток господарства та спосіб життя східних слов'ян?

Частина Європи, де розселилися східні слов'яни, — рівнинна, з великими річками та їхніми притоками, якими у давні часи найчастіше пересувалися люди. Найбільш значущі серед них Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай. Ці річки слов'яни використовували як водні торговельні шляхи, про що свідчать археологічні знахідки на їхніх берегах.

Клімат у середній смузі Східно-Європейської рівнини помірно континентальний: на зміну спекотному, короткому літу приходять довга, холодна і сніжна зима. Смуга лісостепу змінюється на території сучасної України степовою зоною — безлісою, але з родючими ґрунтами, придатними для землеробства.

Географічне розташування визначало господарську діяльність місцевого населення, особливості будівництва житла, одягу, побуту. Переважна більшість населення займалася землеробством.

Відповідно до природних умов, тут склалися різні системи землеробства. У широких степових зонах і частково в лісостепу існувала перелогова система: ділянки землі засівали протягом кількох років, а після виснаження ґрунту переходили («перекладалися») на нові ділянки. Орачі використовували рало з широколезим залізним наконечником, а також знаряддя плужного типу, що перевертали шмат ґрунту, відрізаючи його за допомогою чересла.

У лісовій смузі існувала вирубна система, яка передбачала, що в перший рік на визначеній земельній ділянці люди підрубували дерева, які згодом всихали. Наступного року сухі дерева підпалювали, таким чином звільняючи землю під засівання зерном. Здобрена деревним попелом ділянка землі упродовж двох-трьох років давала досить високий урожай. Згодом ґрунт виснажувався, і люди залишали цю територію й оселялися

на іншій, починаючи все спочатку. Основними знаряддями праці в лісовій смузі були: сокира, мотика, заступ і борона-суковатка. Збирали врожай серпами, а отримане зерно перед вживанням мололи на кам'яних зернотерках і в жорнах. У VII–VIII ст. ця система поступово замінюється орним землеробством.

Давні слов'яни вирощували переважно пшеницю, жито, просо, ячмінь, ріпу, а з технічних культур — льон і коноплю, з яких ткали полотно; займалися тваринництвом, здебільшого розведенням великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз. Додатковими видами господарської діяльності були полювання, найчастіше задля одержання теплого хутра тварин, рибальство і бортництво (бджільництво в давнину).

На основі речових джерел розкажіть про особливості сільського господарства східних слов'ян.

Важливе значення в житті слов'ян мали ремесла. Сьогодні відомо про велику кількість знарядь праці, ремісничої продукції, майстерень ремісників та поселень, жителі яких спеціалізувалися на певному виді ремесла. Найбільшого розвитку досягли металургія, ковальська та ювелірна справа, а також обробка каменю. У цих галузях працювали ремісники-професіонали.

У багатьох слов'янських поселеннях існували кузні. Про великий обсяг ковальського виробництва свідчить значна кількість залізних виробів, знайдених на територіях поселень: знаряддя сільського господарства, ремесла, предмети побуту, зброя тощо.

Селилися слов'яни переважно на берегах річок і озер. Обираючи місця для поселення, вони зважали на природні умови: наявність ґрунтів, придатних для землеробства, та луків для випасу худоби. Будівництво житла в них теж тісно пов'язувалося з природними та кліматичними умовами. У створенні житла найчастіше використовували матеріали місцевого походження, серед яких переважало дерево (північні землі) або камінь (південні території, Крим), глина тощо. У місцевостях із тривалою зимою звичай зводилися оселі, подібні до напівземлянок. Вони мали невелику площу (10–20 м²), що дозволяло їх краще обігрівати. Підлога в таких будинках робилася на метр-півтора нижче рівня землі, стіни й дах зводилися з дерева та обмазувалися глиною для збереження тепла. Усередині помешкання була глинобитна або кам'яна піч. Серед досліджених поселень ранніх слов'ян варто виділити Корчувате, Лютіж, Суботів, Канів.

Одяг і взуття виготовляли відповідно до кліматичних умов тих місцевостей, де вони проживали. Так, сорочки шили з тканого полотна (льон, конопля). Верхній одяг, який носили переважно в холодні пори року, виготовляли з вовни домашніх тварин (овець, кіз), хутра диких звірів, здобутих мисливцями.

На основі тексту та ілюстрацій розкажіть про окремі галузі господарства слов'ян.

3. СУСІДИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Спираючись на текст і карту (с. 210), укладіть таблицю.

Сусіди східних слов'ян			
На півночі	На сході	На півдні	На заході

На південному сході — у Прикаспії та Приазов'ї — у VIII–IX ст. сусідами східних слов'ян були тюркомовні племена хозарів, які ще в середині VII ст. створили державу *Хозарський каганат* (від тюрського «хакан» — великий хан). Ця держава контролювала значну територію з центром у пониззі річки Волги. Частина східнослов'янських племінних союзів деякий час перебувала в залежності від хозар і сплачувала їм **данину**.

Дани́на — податок, що збирався з підкорених племен продуктами і товарами.

Якими побачили хозар автори ілюстрацій? Спираючись на фрагмент письмового джерела, поясніть, до яких висновків намагався наблизити читачів літописець документа. Чи виглядає обґрунтованим висновок хозарських старців? Поясніть свою думку.

Хозарські воїни (сучасна реконструкція)

Про відносини полян із хозарами з «Повісті временних літ»

І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм от диму по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з наших земель».

На сході сусідом племінних об'єднань східних слов'ян була *Волзька Булгарія* — держава, яка існувала в VII–XIII ст. навколо злиття річок Волги й Ками.

Наприкінці IX ст. була заснована її столиця, у південному напрямку від сучасної Казані.

Пануючи в середній течії Волги, Волзька Булгарія контролювала торгівлю між Європою та Азією до часів Хрестових походів (коли з'явилися інші торговельні шляхи). Процвітаюча столиця конкурувала за розмірами та багатством з найбільшими містами мусульманського світу.

На північному заході від східних слов'ян жили племена *балтів* — предки латишів і литовців. На півночі та північному сході проживали *скандинави* та *угро-фінські* племена. Східні слов'яни частково поглинули угро-фінські й балтські племена, решта залишалась їхніми північними та північно-східними сусідами.

На західних землях розмістилися пращури сучасних поляків, чехів, словаків. У західних слов'ян на території сучасної Польщі виникло декілька союзів племен (полян, віслян, мазовшан та ін.). Союзи західнослов'янських племен — словаків, моравів, чехів та інших — на початку IX ст. утворили Великоморавську державу, до складу якої входила частина Закарпаття, заселена білими хорватами.

На півдні сусідкою слов'ян була могутня *Візантійська імперія* зі столицею *Константинополем*. Імперські володіння поширювалися на Балканський півострів, Подунав'є, південь Криму, Малу Азію.

Імперія — могутня монархічна держава, що об'єднує різні народи й території.

У VII ст. на південь від Дунаю переселилися племена *південних слов'ян*. Разом із протоболгарами (попередниками болгар) слов'янські племена в 681 р. створили державу — Болгарію, що займала територію сучасної Північної Болгарії.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що називають Великим розселенням слов'ян? Коли і як воно відбувалося?
2. Назвіть основні заняття східних слов'ян.
3. Які особливості способу їхнього життя?
4. Назвіть племена і народи, які сусідили зі східними слов'янами.
5. Схарактеризуйте рівень розвитку господарства східних слов'ян.
6. Які особливості побуту й характеру східних слов'ян відображає документ? Чи можна йому довіряти? Чому?

З poradnika «Стратегікон» Візантійського імператора Маврикія (582–602 рр.) своїм полководцям

Племена слов'ян жодним чином не можна схилити до рабства або покори. Вони численні, легко витримують спеку, холод, дощ, нестачу їжі. Вони оселяються в лісах, на важкодоступних берегах рік і озер, влаштовують у своїх житлах багато виходів. Необхідні речі вони заривають у схованках, нічим зайвим відкрито не володіють. Воюють переважно в місцинах, порослих густим лісом, у тіснинах... Досвідчені в переправі через ріки. Захоплені зненацька, пірнають глибоко під воду. При цьому тримають у роті порожні тростини, які дістають поверхні води. Самі ж, лежачи на дні водойми, крізь них дихають.

Домашнє завдання

1. Назвіть племінні союзи східнослов'янських племен та покажіть на карті (с. 210) місце розселення.
2. Що таке данина?
3. Опишіть побут східних слов'ян.
4. Наведіть приклади впливу природно-географічних умов на спосіб життя слов'ян.
5. Схарактеризуйте відносини східних слов'ян із сусідами.

Історичний калейдоскоп

Сьогодні чимало вчених й аматорів-ентузіастів намагаються практично вивчити міжнародні торговельні маршрути раннього Середньовіччя, здійснюючи спроби проходження старовинних річкових шляхів. Так, у 1996 р. шведська науково-дослідна експедиція на реконструкції давньоскандинавського судна — лодії «Айфур», пройшла ділянку волоків між річками Ловать і Дніпро. Судно ставили на саморобні колеса і 12 членів екіпажу тягнули його цугом (тобто за допомогою людської сили). Упродовж дня учасники експедиції проходили 20–25 км. Таким чином підтвердили можливість переходу з однієї річки до іншої шляхом перетягування (переволоки) судна.

Місця давніх волоків залишились у назвах українських населених пунктів: Волочиськ, Підволочиськ тощо.

Переволока судна учасниками шведської науково-дослідної експедиції (1996 р.)

§ 4. СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

1. Літописні легенди про зародження Київської Русі.
2. Правління Аскольда.
3. Князювання Олега, його походи на Візантію.

1. ЛІТОПИСНІ ЛЕГЕНДИ ПРО ЗАРОДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Які передумови існували для створення держави у східних слов'ян у VIII–IX ст.?

Здавна східні слов'яни цікавилися першопочатками власної держави. Дати однозначну відповідь на це питання складно навіть науковцям, які спираються на археологічні знахідки й літописні джерела. За їхніми твердженнями, поступовий розвиток господарського життя східних слов'ян супроводжувався зростанням кількості поселень. Вони були різні за розмірами і засновувалися на придатних для господарської діяльності землях, зазвичай на високих берегах річок, що слугували транспортними шляхами та убезпечували жителів від несподіваних ворожих нападів. Історія деяких з них знайшла своє відображення в усних легендах, які згодом були зафіксовані в літописах. Так, у «Повісті временних літ» міститься легенда про заснування Києва.

Як у документі описується заснування Києва? Про що свідчать походи Кия до Візантії? Який городок, окрім Києва, було засновано Кієм та його людьми? Спираючись на ілюстрації, опишіть, як сьогодні вшановують пам'ять про засновників Києва.

Про заснування Києва з «Повісті временних літ»

Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Кий княжив у роду своєму і ходив до Цесарограда. Велику честь, як ото розказують, прийняв він од того цесаря. А коли він вертався назад, то прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів тут сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння полян.

1 — сучасні пам'ятники засновникам Києва у столиці України; 2 — срібна монета «Кий», викарбувана Національним банком України в 1998 р.

У VIII–IX ст. розвиток економічного життя супроводжувався змінами в суспільстві. У руках окремих представників родів (старійшини, військові ватажки) зосереджувалися засоби виробництва та інші цінності. Знать убезпечувала своє панування й закріплювала за собою власність із допомогою військових формувань. У суспільстві наростало майнове розшарування.

Слов'яни мешкали в городищах — укріпленнях із захисними огорожами. Заснування нових городищ супроводжувалося розгортанням довкола них поселень простого люду. Поступово городища переростали в міста. Київ був найбільшим серед них, він мав зручне розташування, що давало можливість його правителям — князям — з допомогою дружини контролювати землі у верхів'ях Дніпра, Десни і Прип'яті. Згодом київські князі сформували міцні зв'язки з усіма східнослов'янськими землями.

Князь — правитель у східних слов'ян.

Дружина — професійні воїни, обов'язком яких була збройна служба у князя.

Розгортання державотворчих процесів у східних слов'ян та розбудова Києва посилили інтерес до цих земель з боку сусідів. Наприкінці VIII — на початку IX ст. Середнє Подніпров'я почали осідати вихідці зі Скандинавії. Здебільшого це були купці та воїни, яких місцеве населення називало *варягами*. Варяги також заснували табори в Полоцьку й Турові, Гнездові (під сучасним Смоленськом) та Шестовиці (під сучасним Черніговом). Прихід купців збігався з потребами князів у збуті товарів, зібраних як данина з підлеглого населення, та розширював можливості у придбанні зброї і предметів розкоші. Скандинавські воїни, у свою чергу, поповнювали загони дружинників київських князів, а деякі з них осідали при дворах місцевих правителів.

Скориставшись текстом та ілюстраціями, дайте відповідь, хто такі варяги і як вони з'явилися на Русі.

Варяги (сучасна реконструкція)

Саме у цей час Середнє Подніпров'я отримало назву *Руська земля*. Проте і сьогодні історики не мають єдиної точки зору на походження терміна «*русь*».

Укажіть, на чому ґрунтуються версії походження терміна «русь»? Яка з версій, на вашу думку, є найвірогіднішою? Чому?

Версії походження терміна «русь»:

- від праслов'янських слів «руд», «рус», що означають «світлий, русий»;
- від сарматських племен «росів», які поєдналися зі слов'янськими племенами Середнього Подніпров'я по річках Рось, Росава, Роставиця;
- від назви скандинавських воїнів, яких естонці називали «ротсі», а фіни — «руотсі».

2. ПРАВЛІННЯ АСКОЛЬДА

Якими були основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Аскольда?

У другій половині IX ст. скандинавські вожді прагнули контролювати відомий торговельний шлях «із варяг у греки», що пролягав землями східних слов'ян (річками: Нева — Волхов — Ловать — Західна Двіна — Дніпро, та озерами і волоками між ними). Вони спрямовували сюди якомога більше своїх людей, які осідали на нових для них землях, змішуючись зі слов'янами. Особливо активізувався цей процес із прибуттям на землі полян *Аскольда* і *Діра*. У «Повісті временних літ» розповідається, що вони спочатку перебували при дворі варязького князя *Рюрика* в Новгороді, а згодом стали княжити в Києві.

За яких обставин Аскольд і Дір опинилися в Києві? Як місцеві жителі поставились до прибульців? Чому? У який спосіб Аскольд і Дір утверджували свою владу на землях полян?

Про Аскольда і Діра з «Повісті временних літ»

Аскольд і Дір відпросилися в Рюрика піти до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узрили вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?». А вони, тамтешні жителі, сказали: «Було трое братів, Кий, Щек і Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею».

За літописом, Аскольд княжив в Києві у 50–60-х роках IX ст. і здійснив вагомий внесок у становлення держави східних слов'ян. Аскольд воював з волзькими булгарами, *печенігами*¹. У 860 р. вирушив у морський похід на Візантію. Руське військо взяло в облогу Константинополь. Візантійський імператор Михаїл III розпочав переговори і був вимушений підписати мирну угоду на вигідних для Русі умовах.

Установлення відносин з Візантією Аскольд використав для впровадження на землях Русі *християнства*. Історики припускають, що у 867 р. Аскольд охрестився, а разом з ним, і частина його дружинників. Проте поширення християнства в руських землях на той час не відбулося. Для більшості населення Русі було неприйнятним змінювати віру, оскільки це вважалося зрадою не тільки язичницьких богів, а й своїх предків.

Обставини, за яких Аскольд втратив княжіння в Києві, і дата його смерті історикам невідомі. За легендою, його поховано на схилах правого берега Дніпра в Києві. Згодом на цьому місці було збудовано церкву Святого Миколая на честь Аскольда, який при хрещенні отримав православне ім'я Миколай.

Яким побачив Аскольда сучасний художник? Чому на місці поховання Аскольда згодом було зведено православну церкву Святого Миколая?

1

2

1 — А. Орленов. Аскольд (сучасний живопис);
2 — Аскольдова могила (місце поховання Аскольда в Києві)

¹ *Печеніги* — об'єднання тюркських племен, які кочували у Причорноморських степах. Перші згадки про них з'являються у VIII ст.

3. КНЯЗЮВАННЯ ОЛЕГА, ЙОГО ПОХОДИ НА ВІЗАНТІЮ

Які спільні й відмінні ознаки можна визначити в управлінні державою Аскольдом й Олегом?

У 70-х роках IX ст. київський престол посів *Дір*. У літописах Дір завжди діє разом з Аскольдом, хоча історики встановили, що насправді цього не було. Імовірно, літописці поєднували цих історичних діячів через схожість їхньої політики. Тож не дивно, що діяння Діра наразилися на протистояння тих сил, які визріли ще за правління Аскольда і прагнули усунути його від влади. Свої плани супротивники Діра пов'язували з іншим центром східнослов'янських племен — Новгородом, де правив запрошений новгородцями варязький конунг (князь) *Рюрик*.

Але у 879 р. Рюрик помер, залишивши владарювати свого малолітнього сина *Ігоря*, опікуном якого став його родич — *Олег*. У 882 р. Олег здійснив похід з Новгорода на Київ.

На які сили спирався Олег, здійснюючи похід на Київ? До яких хитрощів він вдався під час захоплення Києва? На яких родинних зв'язках наголошували «купці», коли домовлялися про зустріч із київськими правителями? Які риси характеру виявив Олег у боротьбі за київський престол?

Про похід Олега на Київ з «Повісті временних літ»

У рік 882. Вирушив Олег у похід, узявши із собою багато воїнів: варягів, чудь, слов'ян, мерю, весь, кривичів... І прибули вони до гір Київських, і дізнався Олег, що княжать тут Аскольд і Дір. Сховав він одних воїнів у човнах, а інших позаду залишив, а сам пішов до гір, несучи дитя Ігоря. А підступивши, послав до Аскольда і Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но обидва до рідні своєї, до нас». Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші воїни з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсьм роду княжого», а коли винесли Ігоря, додав: «А се — син Рюрика». І вбили вони Аскольда і Діра. І сів Олег князюючи в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього варяги, слов'яни, і варяги, й інші, що називалися Руссю.

Олег об'єднав новгородські землі з київськими в межах однієї держави — Київської Русі. Згодом він підпорядкував й інші племінні союзи східних слов'ян, що розширили його державу. Така політика сприяла зростанню обсягів збору данини, значна частка якої використовувалася на потреби розбудови держави. Водночас Олег отримав можливість

збільшувати своє військо шляхом залучення людських ресурсів підпорядкованих східнослов'янських земель.

Олег вів активну зовнішню політику. У 907 р. він здійснив похід на Візантію.

Які зміни відбулися у складі учасників походу під керівництвом Олега на Київ і Цесароград? Як поставилося військо Олега до місцевого населення? Чому воювали Олега руйнували церкви? До яких хитрощів удався Олег під час штурму столиці Візантії?

Про похід Олега на Цесароград (Константинополь) з «Повісті временних літ»

У рік 907. Пішов Олег на греків, залишивши Ігоря в Києві; узяв же він багато варягів, і слов'ян, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і древлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців,

відомих як толмачі: усіх їх називали греки «Велика Скіфія». І з усіма вирушив на конях і на кораблях... І прибув він до Цесарограда; а греки зачинили город. Вийшов Олег на берег і почав воювати, і повбивав багатьох греків навколо міста, і палат багато вони розбили, і церкви попалили.

І велів Олег воїнам своїм зробити колеса і поставити на них кораблі. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, рушили з боку поля, і пішов Олег до города. Побачивши це, греки убоялися і вислали послів. Олег тоді, трохи відступивши від столиці, почав переговори із грецькими царями про мир ладнати...

Правителі Візантії уклали з Олегом вигідну для Русі угоду, за якою русичі отримували велику данину, а їхнім купцям надавалися значні привілеї в розгортанні торгівлі на візантійських землях. Руські князі, бояри й дружинники могли тепер збувати данину, зібрану із залежного населення, та здобич, одержану під час військових походів.

Розкажіть про основні події 907 р., спираючись на ілюстрації.

1

2

1 — В. Тихоновський. Похід князя Олега;

2 — М. Бодаревський. Князь Олег прибиває щит на воротах Цесарограду

У 911 р. Олег здійснив новий успішний похід на Візантію. Обидві сторони підписали договір, за яким Русь одержала ще більше пільг у торгівлі. Тепер руським купцям у Візантії надавалося житло, харчування та необхідні припаси на зворотний шлях. Якщо торговельні кораблі під час морських подорожей зазнавали лиха, то купцям передбачалося відшкодування збитків. Відповідно до угоди, Олег зобов'язувався надавати систематичну військову допомогу Візантії, яка мала сплачувати Русі щорічну данину. Однак найціннішим «пунктом» договору було те, що в ньому вперше визначалися правові відносини русів із візантійцями.

Обставини загибелі Олега достеменно не відомі, хоча в одному з літописів описано легенду про смерть князя від укусу змії в 912 р.

Що ви можете розповісти про Олега за поданими ілюстраціями?

1

2

1 — князь Олег на медалі Йоганна Вехтера; 2 — В. Васнецов. Олег біля кісток коня (ілюстрація до «Пісні про віщого Олега» О. С. Пушкіна).

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що розповідає літопис про заснування Києва?
2. У чому виявився успіх Аскольда під час його правління в Києві?
3. З якими подіями пов'язане зародження Київської Русі?
4. Чим уславився князь Олег?
5. Яка з версій походження назви «Русь» видається вам найбільш вірогідною? Чому?
6. Чому християнство не поширилося на Русі за часів Аскольда?
7. Як склалися відносини між Руссю й Візантією в IX — на початку X ст.?
8. Висловіть власне ставлення до діяльності Аскольда й Олега.

Домашнє завдання

1. Назвіть події, пов'язані з цими датами: 882–912 рр., 907 р., 911 р.
2. Покажіть на карті (с. 211) основні напрямки походів Олега.
3. Поясніть поняття: «літопис», «князь», «дружина», «Русь».
4. Визначте суть і наслідки внутрішньої та зовнішньої політики правителів Русі.
5. **За бажанням.** Оберіть одного з перших правителів Києва і складіть його історичний портрет.

Історичний калейдоскоп

31 грудня 1989 року Київський метрополітен відчинив для пасажирів двері станції «Золоті ворота», яка сьогодні, без сумніву, є одним із символів київського метро. Художники Г. Корень і В. Федько створили низку мозаїк, на кшталт давньоруських, на яких зобразили видатних діячів Київської Русі та пам'ятки архітектури тих часів.

Оскільки збирати мозаїку на самій станції виявилось неможливим, її формували у дворі Київпроєкту і викладали у спеціальні металеві ванночки. Потім ці ванночки монтувалися на закладні деталі в отворах станції. Ніхто не бачив, що саме створювали митці.

Тоді як в одній із частин станції укладали гранітні плити, а в іншій уже збивали дерев'яний поміст для урочистого відкриття, архітектори з художниками почали знімати папір, що накривав мозаїку. Усі присутні із захопленням затамували подих, коли побачили мистецькі витвори із зображенням давньоруських князів і храмів.

Мозаїка на станції метрополітену «Золоті ворота» (м. Київ)

§ 5. КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ ТА ОЛЬГИ

1. Правління князя Ігоря.
2. Внутрішня і зовнішня політика княгині Ольги.

1. ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ІГОРЯ

Якими були основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Ігоря? Підтвердьте прикладами з тексту.

Після смерті Олега київським князем став **Ігор Рюрикович (912–945 рр.)**. Він так само, як і Олег, прагнув розширити підвладну йому територію та збільшити данину — **полюддя** — з людей, які проживали на цих землях. Головним засобом здійснення такої політики стала княжа дружина, що складалась із професійних вояків.

Полюддя (від «ходіння по людях») — щорічне збирання данини з підлеглого населення, яке здійснювали дружинники на чолі з князем або його довіреною особою.

Початок правління Ігоря збігся з посиленням боротьби деяких підкорених слов'янських племінних союзів проти київських правителів. Першими відмовилися сплачувати данину новому князеві й давати військо для його походів **древляни**. Ігор пішов проти них зі своїми дружинниками і переміг. Він наклав на древлян данину, яка була більшою, ніж за правління Олега.

Згодом розгорнули боротьбу з київським князем **уличі**. Ігор воював з ними впродовж трьох років. Урешті-решт уличі залишили свої землі в Середньому Подніпров'ї та перебралися в нижнє міжріччя Дністра й Південного Бугу.

Ускладнило ситуацію на Русі вторгнення **печенігів** у 915 р., які здійснювали тоді похід на Візантію. Ігор уклав з ними мир, після чого печеніги перекочували до кордонів Візантії та Угорщини. Але згодом в результаті візантійської політики «розділяй і володарюй» виник військовий конфлікт між печенігами і Руссю.

Ігор, невдоволений подвійною грою візантійської дипломатії та обурений тим, що Візантія знову почала обмежувати Русь у торгівлі й намагалася колонізувати Чорноморське узбережжя, організував у **941 р.** військовий похід на імперію.

Великі кораблі візантійців зустріли руські лодії та застосували проти них «грецький вогонь» — запальну суміш, якою стріляли зі спеці-

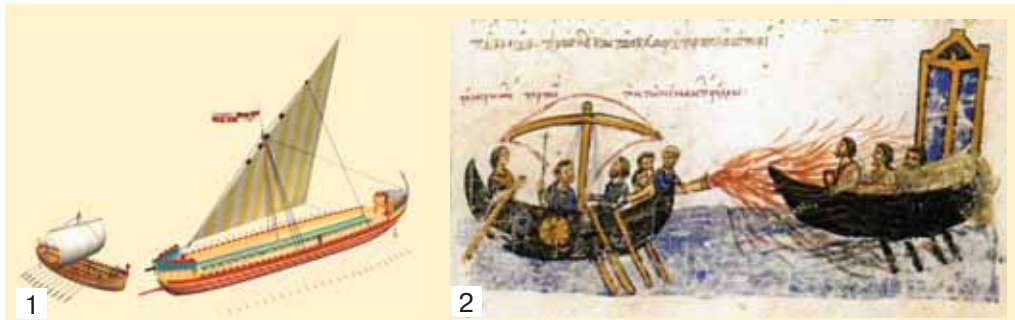

Князь Ігор

альних пристроїв крізь бронзові труби. Загасити палаючу суміш було неможливо, оскільки вона горіла навіть у воді. Русам доводилося стрибати з палаючих суден у море, де вони й гинули.

На основі ілюстрацій спробуйте пояснити, чому руси зазнали поразки у війні з Візантією.

1 — руська лодія і візантійський корабель (зліва направо). На носовій надбудові корабля розміщено вогнетет, що має вигляд чорної труби (сучасна реконструкція); 2 — «грецький вогонь» (мініатюра літопису)

Кораблі русів, що вцілили, залишали місце бою, об'єднавшись у дві групи. Одна з них, на чолі з Ігорем, попрямувала до європейського берега Босфору, а потім уже до Києва. Інша просувалася до рятівного мілководдя Малої Азії. Візантійські кораблі, маючи глибшу осадку й остерігаючись мілини, не змогли остаточно знищити руські лодії. Руси, досягнувши берега, деякий час звідти вели бойові дії. Однак, зрештою, зазнали поразки та були вимушені рятуватися втечею на кораблях, що вцілили. Небагатьом воякам вдалося повернутися додому.

Невдалий похід на Візантію не призупинив військової активності князя Ігоря. Наступного року він вирушив у похід узбережжям Каспійського моря. Союзниками русів стали місцеві племена. Діставшись морем річки Кури, руські судна досягли *Албанії* (територія нинішнього Карабаху на Кавказі) і захопили її, розбивши місцеве військо. Пограбувавши захоплені землі, Ігор зі значною здобиччю повернувся до Києва.

У 944 р., за свідченням літопису, князь знову зібрав велике військо, з яким вирушив на Візантію. Імператор Візантії Роман, довідавшись про плани Ігоря, відправив назустріч руському війську своїх послів і запропонував данину. Ігор, дійшовши до Дунаю, скликав довірених дружинників, щоб порадитися: брати данину та повертатися додому чи продовжувати похід. Було вирішено пристати на пропозицію імператора Візантії, й Ігор зі своїм військом повернувся до Києва. Згодом сторони підписали угоду, що була менш вигідна, ніж договір Візантії з Олегом.

Восени 945 р. Ігор зі своїми дружинниками вирушив з Києва на землі підвладних слов'ян на полюддя. Такий об'їзд тривав з листопада по кві-

тень. Зібрана данина частково йшла на власні потреби князя та дружинників, а решту відправляли на продаж до Візантії. Місцеве населення потерпало не тільки від збору данини (хутро, шкури, мед, віск тощо), а й від тривалого постою та свавілля дружинників.

Спочатку полюддя в багатих землях древлян зібрав воєвода Свенельд разом зі своїми людьми. Але згодом, як писав літописець, дружинники Ігоря стали дорікати князеві: «Свенельдові вояки вирядилися оружжям і одежею, а ми голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми». Ігор вирішив збільшити данину древлянам і пішов на їхні землі зі своїми дружинниками.

На основі документа поясніть причини непокори древлян київському князеві. Як ви вважаєте, збір данини був чітко впорядкований чи здійснювався на власний розсуд правителів?

Про події 945 р. з «Повісті временних літ»

І послушав їх Ігор, пішов у Древляни по данину. І добув він ще, до попередньої данини, і чинив їм насильство. А взявши данину, пішов у свій город Київ. Та коли повертався, роздумав і сказав дружині:

«Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна. Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». І послали вони до нього мужів своїх, кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав всю данину». Не послушав їх Ігор, і древляни вбили Ігоря і єсть могила його коло Іскоростеня.

2. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Чи відрізнялася політика Ольги від політики Ігоря? Чому ви так вважаєте?

Після загибелі Ігоря спадкоємцем княжої влади вважався його син *Святослав*. Однак він був ще дитиною, і правити Руссю почала дружина вбитого князя — *Ольга (945–964 рр.)*. Княгиня походила зі знатного роду, мала власний окремих двір у Вишгороді, ще за владарювання Ігоря долучалася до державних справ. Воєводи та дружинники покійного князя визнали право Ольги на престол. Натомість верхівка древлян прагнула позбутися влади Рюриковичів й утвердити в Києві свою княжу династію.

У який спосіб древляни намагалися змінити владу в Києві? Що очікувало на Ольгу, якби вона пристала на пропозиції княжого роду древлян?

Про плани правителів древлян з «Повісті временних літ»

І сказали древляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону його Ольгу за князя свого Мала, і Святослава візьмемо, і зробимо йому, як ото схочем». І послали

древляни ліпших мужів своїх, числом двадцять, до Ольги. І мовила їм Ольга: «Говоріть-но, заради чого ви прийшли сюди». І сказали древляни: «Послала нас Древланська земля, кажучи так: «Мужа твого ми вбили, бо був муж твій, як той вовк, що обкрадав і грабував. А наші князі добрі є, бо пильно вони подбали про Древланську землю. Іди-но за нашого князя, за Мала».

Ольга збагнула небезпечність намірів і зробила все можливе, щоб покласти край планам древланської знаті. Літописець Нестор детально розповів, як княгиня відповідно до язичницьких традицій тричі помстилася древланам за смерть свого чоловіка та знищила осередок місцевого княжіння древлян.

У літописі, зокрема, йдеться про те, як древланські послі, що прибули до Києва, пропонували Ользі вийти заміж за їхнього князя Мала. Проте княгиня веліла тих послів знищити, закопавши їх живцем разом з лодією. Вона звернулася до древлян із проханням прислати за нею знатних мужів місцевого княжого роду. Коли ті прибули до Києва, Ольга наказала підготувати для них лазню, яку потім підпалили із замкнутими в ній послами.

На цьому княгиня не зупинилась і сповістила древлян про своє бажання поплакати над вбитим чоловіком і вчинити *тризну*¹. Поблизу Іскоростеня наказала насипати над могилою Ігоря курган, поруч з яким почали поминати князя. Коли ж древляни понापивалися, дружинники Ольги посікли їх.

Як ви вважаєте, чому княгиня так жорстоко помстилася древланам?

Помста Ольги древланам (літописні мініатюри)

¹ *Тризна* — заключна частина поховального обряду, яка складалася із жертвоприношення, військових ігор, бенкету на честь померлого.

Наступного року княгиня зібрала військо й вирушила до древлян, щоб обкласти виснажливою даниною та остаточно ліквідувати їхнє місцеве княжіння. У битві дружинники Ольги здолали військо супротивника, однак древляни втекли, зачинившись у столиці Іскоростені. Облога тривала довго, тому княгиня вдалася до хитрощів.

Які риси характеру виявила Ольга під час боротьби з древланями? Що вчинила княгиня зі столицею древлян Іскоростенем? Чому Ольга знищила серед бранців древлян усіх старійшин?

Про підкорення Ольгою древлян з «Повісті временних літ»

Відправила вона послів до Іскоростень-города, кажучи: «Чого ви хочете досидіться? Адже всі ваші городи здались мені, і згоднісь на данину, і обробляють землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину? Лише малого прошу: дайте мені от двора по три голуби і по три горобці». Древлані ж раді були. Зібрали от двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги. Вона сказала їм: «Се вже покорились ви мені. Ідіть-но в город, а я завтра відступлю від города». Ольга тим часом роздала воякам кому по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм прив'язати трут; коли смеркалося, ті відпустили їх. Голуби і горобці полетіли в гнізда свої. І не було двора, де б не горіло. А як взяла город, то спалила його, старійшин спалила, а інших людей — тих побила, а других заставила платити данину.

Розправившись із древланями, Ольга почала послідовно приборкувати й інші місцеві княжіння, повністю підпорядкувавши їх Києву. Прагнучи забезпечити свою владу від нових повстань, княгиня вдалась до упорядкування збору данини. Вона ввела *уроки* — чітко фіксовані обсяги данини, і заснувала *погости* — спеціальні укріплені місця (здебільшого поруч із великими селищами), де представники княжої влади приймали данину від населення. Значну увагу Ольга зосередила на поповненні державної скарбниці, упорядкувавши найбільш прибуткові промисли (бортництво та добування хутра).

На основі ілюстрацій визначте, як населення сплачувало данину. Як було впорядковано збір данини? Чому таке впорядкування зміцнювало державу?

Збирання данини.
Живопис М. Реріха та К. Лебедева

Прагненням Ольги централізувати владу на Русі були зумовлені і спроби замінити язичництво християнством, яке мало об'єднати все населення єдиною вірою. З цією метою княгиня сама прийняла хрещення. Багато християн було і серед її оточення. Згодом за її підтримки на Русі почали будувати церкви, одну з яких було зведено на місці поховання Аскольда.

Проте за княжіння Ольги християнство так і не стало державною релігією, оскільки язичницьке протистояння тоді було надто потужним — до його сил належав і її син Святослав. Не бажаючи загострювати державний розкол на релігійному ґрунті, княгиня не насаджувала християнство, хоча й усвідомлювала, що хрещення Русі зближить її з Візантією та іншими європейськими державами.

У міжнародній політиці Ольга, на відміну від своїх попередників, віддавала перевагу не війні, а *дипломатії*¹. У 957 р. княгиня очолила велике посольство до імператора Візантії Костянтина Багрянородного, що було зафіксовано у візантійських джерелах. Метою цього візиту було поновлення договору Русі з Візантією, укладеного її чоловіком — князем Ігорем. Ольга прибула до наймогутнішого, на той час, правителя християнського світу з багатими дарами. Імператор удостоїв княгиню великими почестями, а константинопольський патріарх благословив її під час урочистої відправи у храмі Константинопольської Софії.

Згодом Ольга відправила посольство до германського правителя Оттона I, щоб установити дипломатичні відносини з цією європейською країною. За правління княгині міжнародний авторитет Русі значно зріс.

У 964 р. Ольга передала владу своєму синові *Святославу*, а чотири роки потому пішла з життя, залишивши по собі пам'ять вольової, енергійної, мудрої правительки. Згодом княгиня Ольга була прилучена до лику святих, а з першої половини XI ст. її зображення з'явилися у Візантії та Київській Русі. Зокрема, фрески Софійського собору в Києві відображають дипломатичну місію Ольги в Константинополі. З часом ікони св. Ольги почали з'являтися в церквах та житлах, на її честь зводили пам'ятники. У сучасній Україні за визначні заслуги перед державою жінок нагороджують «Орденем княгині Ольги» трьох ступенів.

Якою була княгиня Ольга? Як ви оцінюєте її діяльність? Як і чому її пам'ять ушановують в Україні й сьогодні?

Ордени княгині Ольги
трьох ступенів

¹ *Дипломатія* — ведення міжнародної політики без воєнних методів.

1 — пам'ятник княгині Ользі (м. Київ);
2 — М. Нестеров. Свята рівноапостольна княгиня Ольга;
3 — С. Кириллов. Княгиня Ольга

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які походи здійснив князь Ігор?
2. Назвіть причини загибелі Ігоря.
3. Які зміни у збиранні данини запровадила Ольга?
4. Чому княгині Ользі не вдалося поширити християнство?
5. Чому походи Ігоря були менш вдалимими, ніж Олега?
6. Чи були зміни у збиранні полюддя, запроваджені Ольгою, важливими для укріплення держави? Поясніть свою думку.
7. Чи була успішною зовнішня політика Ольги? Доведіть.
8. Висловте своє ставлення до особистостей та діяльності князя Ігоря і княгині Ольги.

Домашнє завдання

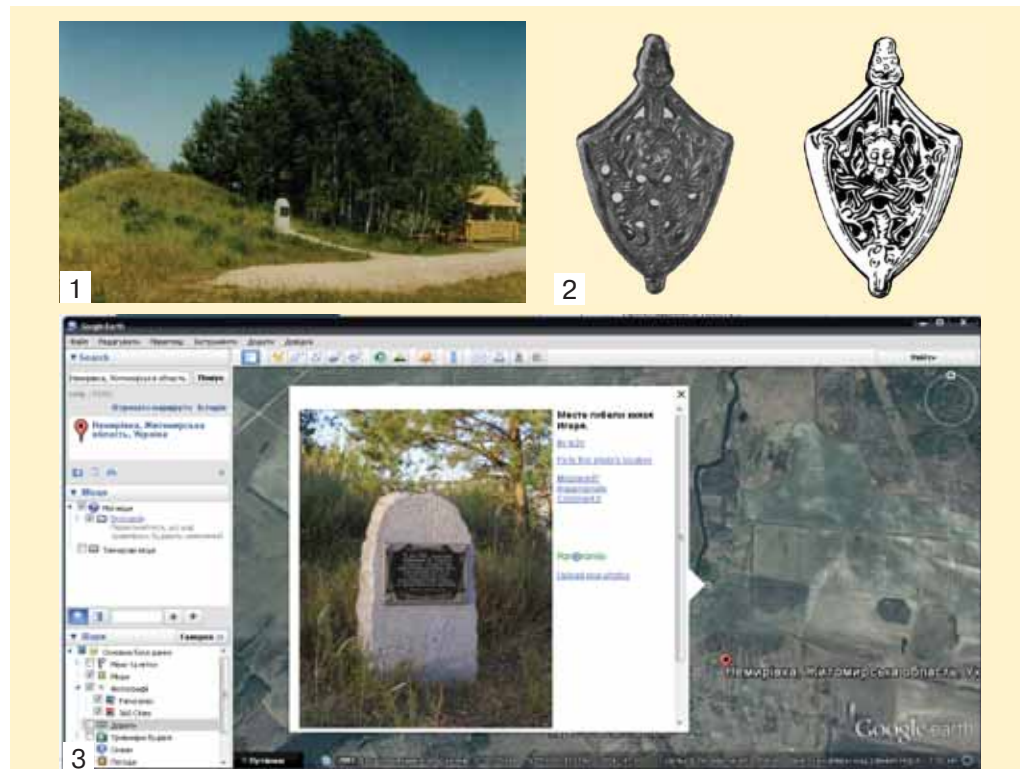
1. Пригадайте роки правління князя Ігоря і княгині Ольги.
2. Покажіть на карті (с. 212) територію Київської Русі та основні напрямки походів Ігоря.
3. Визначте суть та наслідки внутрішньої і зовнішньої політики Ігоря та Ольги.
4. **За бажанням.** Складіть історичний портрет правителів X ст.: князя Ігоря або княгині Ольги.

Історичний калейдоскоп

Під час Першої світової війни російський офіцер П. Барановський помітив на топографічній карті, що поблизу м. Коростеня, на правому березі річки Уж, дрібним шрифтом позначено курган із написом «Ігорева могила». Оскільки це місце було розташоване неподалік дислокації його військової частини, П. Барановський вирішив особисто оглянути цю місцевість.

Прибувши до с. Немирівка, військовий побачив понівечений курган заввишки майже 3 м. Мешканці села розповіли, що за кілька днів до його приїзду курган розкопали солдати військової частини. Під час розкопок був знайдений людський кістяк, а при ньому меч. Офіцер, який керував розкопками, забрав меч із собою, а кістяк наказав перенести до місцевої дзвіниці, де його й оглянув П. Барановський. Під час огляду кісток земля осипалась, і на підлогу впав бронзовий наконечник піхов меча. Військовий привласнив його й увесь час зберігав у себе. Згодом нащадки офіцера передали знахідку до Державного історичного музею, що в Москві. На думку дослідників, цей наконечник (бутероль) дійсно міг прикрашати піхви меча легендарного князя Ігоря, убитого повсталими древлянами і похованого поблизу Іскоростеня в 945 р.

Ви можете знайти орієнтовне місце загибелі князя Ігоря, скориставшись інтернет-сервісом «Гугл Земля».

1 — могила князя Ігоря на березі річки Уж: курган і пам'ятний знак (с. Немирівка, Житомирська обл.); 2 — наконечник піхов меча (бутероль) князя Ігоря з кургану: фото і замальовка; 3 — вигляд вікна сервісу «Гугл Земля»

§ 6. Практичне заняття. КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ І ЙОГО ПОХОДИ

1. Особистість князя Святослава.
2. Походи князя Святослава і його внутрішня політика.
3. Оцінка діяльності Святослава.

1. ОСОБИСТІСТЬ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА

Святославу Ігоровичу було лише три роки, коли він успадкував князівство від свого батька. До повноліття Святослава країною керувала його мати — княгиня Ольга. З дитинства він готувався стати воїном і присвятив цьому майже все життя.

Спираючись на наведені фрагменти та ілюстрації, дайте відповіді на запитання: 1) Чому малолітній Ігор був присутній на полі битви? 2) Як характеризує князя описаний літописцем епізод? 3) Як зображували князя Святослава літописці та художники?

3 «Повісті временних літ»

У рік **946**. Ольга із сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Древлянську землю. І вийшли древляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська до купи, кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим. І сказав воєвода Свенельд і кормилець Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

Із праці історика Льва Диякона

Показався і Святослав, що приплив на ріці на скіфському човні; він сидів на веслах і веслував разом із наближеними, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його (князя Святослава) зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясно-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурим і диким. В одне вухо його була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одежа його була біла і відрізнялася від одягу його наближених тільки чистотою.

3 «Повісті временних літ»

Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

2. ПОХОДИ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА І ЙОГО ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

На основі тексту і карти (с. 213) укладіть таблицю «Походи Святослава».

Напрямки походів	Основні завоювання та перемоги	Результати і наслідки

Східні походи Святослава

У 964 р. Святослав здійснив перший похід до межиріччя Оки й Волги, де підкорив в'ятичів і через їхню землю вирушив на Волзьку Булгарію.

Він захопив її столицю, приборкавши місцеві племена, та навесні 965 р. вступив на територію Хозарського каганату.

У головній битві на березі Волги, біля столиці каганату, міста Итиля, Святослав спільно із союзними печенігами переміг хозар і повів військо вздовж берега Каспійського моря до узбережжя Азовського моря, через землі Північного Кавказу. Війська Святослава пройшли з боями, підкоривши місцеве населення. У гирлі річки Дон у 965 році війська Святослава захопили хозарське місто-фортецю Саркел, що контролювало перетин сухопутних і річкових торговельних шляхів з Азії в Європу. Після захоплення місто перейшло під владу Русі й стало називатися Біла Вежа.

У 966 р. Святослав від Саркела знову вийшов на землі в'ятичів, остаточно підкорив їх і наклав данину. Проте розгін Хозарії відкрив шлях на Русь наступу печенігів.

Балканські походи Святослава

У 968 р. на запрошення візантійського імператора допомогти воювати з Болгарією військо Святослава суходолом і човнами рушило до Дунаю на державу болгар. Його поява була несподіваною, і перша битва з болгарським військом принесла перемогу руській зброї. Русичі розгромили болгар під Доростолом і захопили 80 міст. Князь Святослав на підкорених землях зробив столицею місто Переяславець на Дунаї, де розмістилася «середина» його землі.

У той час у Києві перебували княгиня Ольга і троє синів Святослава. Навесні 969 р. степові кочовики печеніги вперше підійшли до Києва й осадили місто. Осадженим вдалося послати звістку про це в Переяславець. Святослав швидко зібрав військо і стрімко рушив до Києва. Печеніги не чекали цього і відступили.

У 969–970-х рр. Святослав вирушив у новий похід проти болгар і завоював землі та міста у Фракії та Македонії. Коли Святослав попередив візантійців, що йде на Константинополь, проти нього постало велике імперське військо. Саме за цих обставин і була проголошена князем промова до дружини, що увійшла в літопис.

Які думки, почуття викликає у вас промова Святослава? Як характеризує Святослава його поведінка?

Промова Святослава з «Повісті временних літ»

«Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді самі подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

Промова Святослава до війська (діорама в Хортицькому музеї козацтва, м. Запоріжжя)

У 971 р. основні події війни розгорнулися під містом Доростолом. Обложені імператорським військом Іоана Цимісхія, дружинники Святослава вперто оборонялися. Але сили русичів танули, у Доростолі розпочався голод. Святослав вивів військо на генеральну битву, на початку

якої русичі перемагали. Але візантійська важка кіннота змусила Святослава відступити за мури міста і почати переговори.

Між Святославом та імператором було укладено мир, за умовами якого Русь втратила завойовані землі в Подунав'ї і позбавлялася претензій на Крим. Імператор випустив військо Святослава з Доростолу зі зброєю і надав все необхідне на зворотний шлях. Разом з тим у табір печенігів прибув візантійський посол, який попередив ворогів Святослава про його наближення. Навесні **972 р.** печеніги напали на загін русичів біля порогів Дніпра. У цьому бою Святослав загинув.

1) Розглянувши ілюстрації, опишіть труднощі, пов'язані зі штурмом фортеці Саркел. Якими знаннями і навичками, на вашу думку, повинен володіти той, хто намагається її взяти?

2) З якими словами звертався Святослав до вояків? Як, на вашу думку, вони ставилися до свого командувача?

3) Чому печенігам вдалося перемогти Святослава?

1

2

1 — реконструкція Саркела; 2 — останній бій Святослава з печенігами (діорама в Хортицькому музеї козацтва, м. Запоріжжя)

На основі документа поясніть, у чому полягає суть змін у державі, які проводив Святослав.

3 «Повісті временних літ»

У рік **969**. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — сrebro й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь». І мовила йому мати: «Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш іти од мене?» ... І по трьох днях померла Ольга. ... Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега — в Деревлянах. У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі... І взяли новгородці Володимира собі, і пішов Володимир з Добринею, в'єм своїм, до Новгороду, а Святослав — до Переяславця.

3. ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ СВЯТОСЛАВА

Прочитайте, як оцінювали діяльність князя Святослава історики, обери́ть твердження того вченого, з яким ви погоджуєтесь, або сформулюйте власне.

1) **М. Грушевський:** «Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фігур між давніми руськими князями. ... Роль князя-правителя, голови держави, зовсім сходить на другий план перед войовничим ватажком. Це чистий запорожець на київському престолі...».

2) **Є. Голубинський:** Святослав «не думав анітрохи про державу і, абсолютно покинувши її напризволяще, він мріяв тільки про те, щоб зрівнятися у славі із своїми норманськими предками, щоб шукати єдино військових пригод і військових доблестей».

3) **М. Котляр:** «...Князь за допомогою воєнних походів розв'язував життєво важливі для Русі справи взаємин з агресивними сусідами. У цьому він відрізнявся від інших середньовічних князів і королів хіба що тим, що був більш удачливим у війні. Та й про рідну землю Святослав турбувався не менше від своїх попередників».

Перевірте засвоєне на уроці

Завершіть твердження:

«Сьогодні я дізнався (дізналась)...»

«На цьому уроці я навчився (навчилась)...»

«Тепер я думаю, що...»

Історичний калейдоскоп

Мешканець міста Запоріжжя Сергій П'янков під час риболовлі на Дніпрі витягнув з водойми старовинний меч. Цю знахідку С. П'янков передав Національному заповіднику «Хортиця», співпрацівники якого встановили, що меч, завдовжки 96 см та вагою майже 1 кг, виготовлений приблизно в X ст.

Під час реставрації було встановлено форму клинка і тавро майстра на ньому («Ульбрехт»). Про приналежність цього меча до військової верхівки або ж ближнього князівського оточення свідчить оздоблення руків'я сріблом, міддю та латунню. Фахівці припускають, що зброя могла належати Святославу — київському князеві, який загинув на Дніпрі поблизу острова в 972 р. в бою з печенігами.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ І «ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

1. **Назвіть** роки правління перших князів, слов'янські племінні союзи на території України та їхніх сусідів, версії походження назви «Русь».

2. **Покажіть** на карті (с. 210) території розселення східнослов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII—IX ст., територію Київської Русі за князювання Олега і Святослава, напрямки походів київських князів.

3. **Поясніть поняття:** «Велике розселення слов'ян», «племінний союз», «князь», «дружина», «літопис», «мозаїка», «Русь», «імперія», «полюддя», «данина».

4. **Опишіть** заняття, побут і спосіб життя східних слов'ян, **наведіть приклади** впливу природно-географічних умов на господарство та спосіб життя східних слов'ян.

5. **Схарактеризуйте** відносини східних слов'ян із сусідами, їхнє суспільне життя в переддержавній добі, значення міста Києва в утворенні держави східних слов'ян та роль перших князів у становленні держави Київська Русь.

6. **Розкажіть** на основі літописних джерел, як виник Київ.

7. **Визначте** суть і наслідки внутрішньої і зовнішньої політики перших князів.

8. **Висловте власне ставлення** до діяльності Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава.

Розділ 2

ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ наприкінці X — у першій половині XI століття

§ 7. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

1. Утвердження Володимира на київському престолі та розширення території Русі.
2. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого.
3. Запровадження християнства як державної релігії.

1. УТВЕРДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА НА КИЇВСЬКОМУ ПРЕСТОЛІ ТА РОЗШИРЕННЯ ТЕРИТОРІЇ РУСІ

Яким чином Володимир прийшов до влади? Випишіть, які території опинились під владою князя в перші роки його правління. Знайдіть їх на карті (с. 213).

Загибель князя Святослава ускладнила ситуацію в Київській Русі. Між його синами, які правили як намісники¹ — старший з них **Ярополк** у Києві, **Олег** в Овручі на землях древлян, а наймолодший **Володимир** — у Новгороді, — розгорнулася боротьба за єдиновладдя в державі.

Першим почав діяти Ярополк, який виступив проти Олега і розбив його військо. Олег загинув у битві, а землі його були приєднані до київського престолу. Володимир, дізнавшись про це, не став чекати, поки Ярополк піде на нього, і вирушив із Новгорода за підмогою до варягів. Повернувшись із підмогою до Новгорода, оголосив війну старшому братові. На шляху до Києва Володимир підкорив союзника Ярополка — Полоцьке князівство. Ярополк не наважився битися з військом Володимира й утік з Києва. Разом з поплічниками він намагався відсидітись у фортеці Родень поблизу Канева.

Укажіть, на які сили спирався Володимир у боротьбі за владу. У який спосіб князь вийшов зі складної ситуації з варягами? На яких рисах характеру князя акцентує увагу літописець, описуючи міжусобну боротьбу?

Про перемогу Володимира в міжусобній боротьбі з «Повісті временних літ»

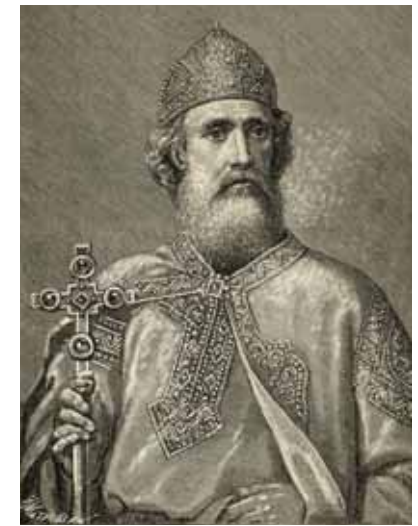
І обложили вої Володимирові Ярополка в Родні, і був голод великий. І сказав воевода Ярополкові: «Чи бачиш ти, скільки воїв у брата твого? Нам їх не перебороти. Тому мирись із братом». І мовив Ярополк: «Нехай буде так». Прибув Ярополк до Володимира. І коли вхід вів він у двері, підняли його два варяги мечами під груди... так убитий був Ярополк.

¹ *Намісник* — службова особа, яка від імені глави держави здійснює державну владу на якійсь території.

Після цього сказали варяги Володимирові: «Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо взяти окуп по дві гривні з чоловіка». І мовив Володимир: «Пождіте з місяць, поки вам куни зберуть». І ждали вони місяць, і не дав він їм окупу, і сказали варяги: «Обдуриш ти нас. Так що покажи нам путь у Греки». І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих і хоробрих, і роздав їм городи. А інші пішли до Цесарограда.

У 980 р. **Володимир** став одноосібним правителем Київської Русі й розпочав розширення території підвладної йому держави. Спочатку він здійснив похід на захід і захопив Червенські гради на території Волині та Галичини. Володимир приєднав до Київської Русі волинян, хорватів та частково землі уличів і тиверців. Згодом під владою Володимира опинилося Закарпаття. Не залишилися поза увагою князя й землі в'ятичів і радимичів, що розмістилися на північному сході від Києва — вони також стали частиною Київської Русі.

Посилювався вплив Київської Русі в Північному Причорномор'ї, Криму, Приазов'ї. Зокрема, на Таманському півострові до створеного руськими правителями *Тмутароканського князівства* Володимир приєднав Керченський півострів. Зміцнилися позиції київського князя в кримських містах Сурожі (Судаку) і Херсонесі, де утвердились осередки руських купців. За княжіння Володимира (980–1015 рр.) Київська Русь перетворилась на найбільшу європейську державу.

Матюшин І. Володимир Святославович (гравюра за малюнком Ф. Солнцева)

2. ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Складіть план «Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Володимира Великого».

Внутрішня політика Володимира ґрунтувалася на досвіді його попередників і спрямовувалася на централізацію влади великого князя. Він замінив незалежних від Києва місцевих правителів із племінної знаті (які противились виконанню розпоряджень центральної влади) на посадників: здебільшого своїх синів і довірених бояр.

Які заходи визначали внутрішню політику князя Володимира за текстом документа? З якою метою вони проводились? Як з роками змінювалася зовнішня політика Володимира? Наведіть приклади.

Про внутрішню політику Володимира Великого з «Повісті временних літ»

Було ж у нього 12 синів. І посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові. Коли ж помер старший Вишеслав у Новгороді, посадив у ньому Ярослава, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі, Мстислава у Тмутаракані.

І мовив Володимир: «Не добре, що мало градів біля Києва», й почали ставити гради по Десні, і по Острі, і по Рубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів кращих від слов'ян, і від кривичів, і від чуді, і від в'ятчів, і ними заселив гради, бо була війна з печенігами, і воював з ними.

Посадники управляли довіреними їм територіями, збирали данину, чинили суд. Виник новий поділ держави, територіальні одиниці якої називалися *землями* відповідно до їхніх головних міст: Полоцька земля, Ростовська земля, Муромська земля та ін. Відбулася заміна родоплемінного поділу держави на територіальний, що призвело до поступової втрати впливу племінної знаті на місцях.

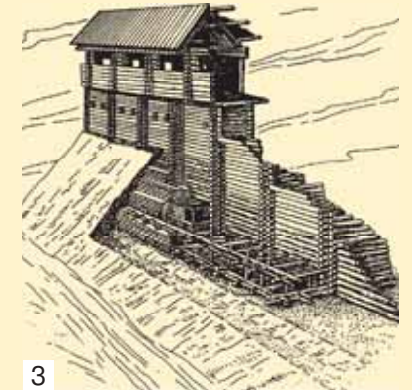
За княжіння Володимира активно будувались нові міста: Білгород на Ірпіні, Василів на Стугні, Берестове на південній околиці Києва та ін. Новостворені міста посилювали владу князя в державі й забезпечували захист прилеглих територій (кожне місто мало фортифікаційні споруди і контролювало свої землі). Відбулися зміни й у княжому війську. З керівних посад у дружині, що формувалась переважно з воїнів-найманців, усувалися варяги, а на їхні місця призначали довірених осіб князя. Володимир наділяв землею тих, хто прагнув боронити кордони держави. Це сприяло збільшенню місцевих людей на військовій службі та зміцненню оборони країни. Окрім того, нові власники земель ставали опорою влади Володимира на місцях.

На захист державних рубежів спрямовувалось будівництво нової системи оборони від нападів кочовиків. Вона складалася з величезних насипних земляних валів, глибоких ровів та низки фортець. Оборонні споруди повинні були стати перешкодою для проникнення насамперед печенігів, з якими київські князі вели тривалу боротьбу.

Зміцнення держави здійснювалося і шляхом удосконалення законодавства. Було запроваджено новий «Устав земляний», оновлено судочинство, розпочалося карбування власних монет (златників і срібників).

На основі ілюстрації 1 поясніть, який вигляд мали міста за часів князя Володимира. Які були їх основні ознаки? Про які напрями внутрішньої політики Володимира свідчать зображення 2 і 3?

1 — частина стародавнього Києва — місто Володимира;
2 — златник і срібник князя Володимира: на монетах зображувався з одного боку Христос Спаситель, з іншого — князь Володимир;
3 — оборонний вал у м. Білгороді (реконструкція).

Важливий напрям зовнішньої політики Київської Русі за княжіння Володимира — відносини з Візантією. Так, коли проти візантійського імператора Василія II виступили заколотники, Володимир допоміг йому приборкати бунтівників. Прагнучи зміцнити свої відносини з Візантією, Володимир охрестився та одружився із сестрою імператора — принцесою Анною.

Поступово Володимир упроваджував дипломатію замість воєнних походів як основного способу побудови відносин із сусідніми державами. Князь підтримував добрі стосунки з країнами Скандинавії, Польщею, Угорщиною, Чехією та іншими.

3. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА ЯК ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЇ

Чому і як на Русі було запроваджено християнство?

Для зміцнення внутрішньої і зовнішньої політики Київської Русі Володимир вирішив провести релігійну реформу. Розширення території держави, здійснюване зі зброєю, поставило перед Володимиром питання про утворення влади не тільки шляхом примусу, а й релігією. Адже населення кожної місцевості поклонялося своєму богові і корилося освяченому ним правителю.

Спочатку, намагаючись посилити свій авторитет на всій території держави, Володимир наказав поставити в Києві (поруч із княжим двором) дерев'яних ідолів, що зображували найбільш шанованих у землях Київської Русі язичницьких богів. Їм мало поклонятися все населення держави. Проте задум князя виявився невдалим. Язичницька релігія з її багатобожжям не дала підтримки державі. Князь почав схилитися до поширеного в Європі єдинобожжя — **християнства**.

Християнство (від грец. «месія») — світова релігія, заснована на житті і вчення Ісуса Христа.

Окрім державних інтересів, на вибір Володимира вплинув і його шлюб із сестрою візантійського імператора (принцеса не могла вийти заміж за неохрещеного князя). Після одруження в Корсуні (Херсонес) у **988 р.** Володимир повернувся до Києва з Анною, дружинниками та священниками і розпорядився знищити язичницьких ідолів та провести обряд хрещення киян.

На основі документа і зображень поясніть, хто ініціював хрещення киян та в який спосіб воно здійснювалось. Як ставилося населення Києва до хрещення? Чому? Чи помітили в тексті літопису якісь протиріччя щодо ставлення киян до хрещення? Які саме?

Про хрещення киян з «Повісті временних літ»

І коли Володимир прибув у Київ, повелів поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями. І коли волокли по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І, приволікши його, вкинули в Дніпро. Потім Володимир послав посланців по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, а попи молитви творили.

1 — Лебедев К. Хрещення киян; 2 — Васнецов В. Хрещення Русі (фреска у Володимирському соборі в Києві).

Згодом хрещення населення проводилося на всій території Київської Русі. За правління князя було збудовано церкву Святого Василя (Василій — хресне ім'я князя Володимира) і першу муровану з каменю *Десятинну церкву* в Києві (на її утримання князь виділяв десятю частину своїх прибутків).

Богослужіння в церквах потребувало освічених **священників**, тому на територіях храмів почали створювати школи. Окрім того, церкви стали осередками формування духовної культури та утвердження високих моральних цінностей серед населення. У XII ст. православна церква визнала Великого князя Володимира святим.

Священник — людина, наділена правом здійснювати богослужіння та релігійні обряди.

Яке враження повинна була справляти Десятинна церква на сучасників? Чому вона отримала назву Десятинна? Яка спільна ідея відображена в зображених пам'ятниках? Про які історичні події вони нагадують? Яку цінність мають ці пам'ятники для вас? Чому ви так вважаєте?

1 — Десятинна церква в Києві (фрагмент макета-реконструкції);
2 — пам'ятник Святому Володимирі в Лондоні (скульптор Л. Молодожанін);
3 — пам'ятник князю Володимирі в Києві (скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт).

В Україні глибоко шанують пам'ять про князя Володимира Великого. Його ім'ям названо перший у Києві університет, храм у Херсонесі (Севастополь), православний собор у Києві. З іменем князя пов'язані назви міст Васильків і Володимир-Волинський. Зображення Володимира Великого можна побачити на купюрі та монеті української гривні.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Покажіть на карті (с. 213) основні напрямки походів Володимира Святославовича і територію Київської Русі за його правління.
2. З якими подіями пов'язані дати: 980–1015 рр.; 988 р.?
3. Поясніть поняття: «християнство», «священик».
4. Яким чином князь Володимир прийшов до влади?
5. Схарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику Володимира.
6. Визначте причини і суть запровадження християнства як державної релігії Київської держави.
7. У чому, на вашу думку, полягає значення прийняття Руссю християнства?
8. Чому образ князя Володимира карбують на церковних православних орденах? Що означає статус «рівноапостольний»?

Сучасні церковні ордени Св. Рівноапостольного князя Володимира

Домашнє завдання

1. З якою метою на грошових знаках різних держав зображують видатних історичних діячів?

Зображення князя Володимира на сучасних українських гривнях: купюрі та монеті

2. Уявіть себе учасником хрещення Русі. Що ви би побачили під час цих подій?
3. Добрина Микитович і князь Мал за літописом — представники древлянської родової аристократії. Що вам відомо про Добриню Микитовича з билин? Що ви знаєте про князя Мала?

Пам'ятники билинному Добрині Микитовичу (1) і древлянському князю Малу (2) в Коростені (скульптор І. Зарічний)

Історичний калейдоскоп

Сьогодні існують різні теорії походження і значення тризуба як символу державної влади, церковної чи військової емблеми українців. Однак усі вони не дають вичерпної відповіді. Найстаріші археологічні знахідки тризубів на українській території сягають I ст. Правдоподібно видається те, що він був знаком влади, символом племені, яке пізніше стало складовою частиною українського народу. Із княжої доби збереглися тризуби на золотих і срібних монетах князя Володимира Великого, який, мабуть, успадкував цей родинно-державний знак від своїх пращурів.

Деякі дослідники вбачають у тризубі відтворення форм верхньої частини скіпетрів візантійських монархів і скіфських царів, зображення корони, тобто предметів, що символізують державну владу. Інші вказують на те, що тризуб нагадує обриси птаха, уособлюючи норманського крука, норманського сокола або голуба Святого Духа. За іншими версіями — це символ влади над трьома світами: небесним, земним і підземним.

Тризуб часів князя Володимира на цеглині з Десятинної церкви в Києві

§ 8. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

1. Розбудова держави князем Ярославом.
2. Міжнародні зв'язки Русі.
3. Розбудова Києва.

1. РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ КНЯЗЕМ ЯРОСЛАВОМ

Які напрями внутрішньої політики обрав князь Ярослав?

Після смерті Володимира Великого між його синами розгорнулася боротьба за київський престол. Вона завершилася в **1019 р.** перемогою **Ярослава**, який до того правив Новгородом. Утвердившись правителем Київської Русі, Ярослав спрямував внутрішню політику на централізацію держави, послабленої за часів міжусобної боротьби. Він упорядкував державне управління та зменшив данину, що сприяло розбудові господарського життя (пожвавились землеробство і скотарство, набули розвитку промисли).

Важливим напрямом внутрішньої політики Ярослава стало будівництво нових міст, що насамперед забезпечувало захист території держави та утверджувало владу князя на місцях. Водночас розширювалися старі «гради», перетворюючись поступово на потужні осередки ремісництва й торгівлі.

Розвиток сільського господарства та ремісництва сприяв розгортанню торгівлі. Товари з Київської Русі транспортувалися до Візантії, країн Кавказу та Арабського Сходу. Місто Володимир-Волинський контролювало торговельні шляхи до західних країн: Польщі, Німеччини, Угорщини, Чехії. У внутрішній торгівлі важливе значення мав Соляний шлях, що простягався від Києва до узбережжя Чорного моря.

Населення Київської Русі користувалось у торгових розрахунках, окрім монет, злитками срібла, що називалися *гривнями*. За одну гривню можна було купити вола або десять телят. Ярослав продовжив карбування монет, започатковане Володимиром Великим. Карбування Ярославом власної монети мало, окрім економічного, і політичне значення: це вважалося ознакою незалежності князя та могутності його держави. На срібниках Ярослава було зображено тризуб, який слугував гербом князя, та Святий Георгій (під час хрещення Ярослав одержав ім'я Георгій, Юрій).

Чому монета називалася «срібником»? З якою метою на монеті зображено герб князя Ярослава? Що символізувало зображення Святого Георгія? Як на сучасній українській банкноті відображено спадкоємність грошового обігу сучасної України і Київської Русі?

- 1 — срібник Ярослава із зображенням Святого Георгія та княжим гербом;
- 2 — сучасна українська банкнота номіналом у 2 гривні із зображенням Ярослава Мудрого

Внутрішня політика Ярослава сприяла зростанню життєвого рівня різних верств населення Київської Русі, що позначилося збільшенням його чисельності — понад 5 млн осіб. До слов'янської спільноти долучалися варязькі воїни-найманці, вірменські та єврейські торговці, представники візантійського духовенства та інші. Водночас за княжіння Ярослава зменшився варязький вплив на розбудову Київської держави. Він зберігався тільки в середовищі військової дружини, а державні діячі призначалися князем здебільшого з місцевих людей.

Які риси характеру князя намагалися передати скульптор-антрополог та автори мозаїки?

- 1 — Ярослав Мудрий (погруддя — реконструкція зовнішнього вигляду князя за черепом, виконана М. Герасимовим у 1939 р.);
- 2 — зображення князя Ярослава на мозаїці художників Г. Кореня і В. Федька

2. МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ РУСІ

Визначте основні напрями зовнішньої політики князя Ярослава і запишіть їх.

Ярослав продовжив традиції зовнішньої політики держави, закладені і ще його батьком — Володимиром Великим. Він спрямовував свої сили на розширення територіальних володінь, забезпечення охорони власних кордонів, утвердження союзних відносин з провідними європейськими країнами. На півночі й північному заході Ярослав здійснив успішні походи проти балтських та угро-фінських племен і Мазовії. Він приєднав до Київської Русі землі між Чудським озером і Балтикою, де заснував з оборонною метою місто *Юр'їв* (нині Тарту).

Опікуючись західними кордонами, Ярославові вдалося порозумітися з польським королем Казимиром й укласти з ним союзний договір, відповідно до якого територія між ріками Сян і Буг з містами Берестя, Червень, Белз і Перемишль входила до складу Київської Русі. Згодом, з метою закріплення цих земель та зміцнення західних рубежів, на річці Сян було засновано місто Ярослав.

Прагнучи забезпечити охорону Київської Русі від нападів кочовиків, Ярослав зміцнював південні кордони. На прилеглій до річок Рось і Трубезь території будували міста: Корсунь, Канів, Юр'їв (Біла Церва). Зводилась і друга лінія укріплень уздовж берегів річки Сула, де також закладалися міста та фортеці. Навколо Києва насипали велетенські земляні вали, на вершинах яких установили високі дубові стіни, що мали сприяти захисту столиці від ворожих нападів. У 1036 р. Ярослав розгромив печенігів, що намагалися захопити Київ.

На основі документа поясніть: на які сили спирався Ярослав? Чому князь поставив варягів у центрі оборони? Чи була перемога Ярослава легкою? Чи міг Ярослав у зовнішній політиці віддавати перевагу постійним воєнним діям? Чому?

Про перемогу Ярослава Мудрого з «Повісті временних літ»

Коли Ярослав був у Новгороді, йому прийшла звістка, що печеніги оточують Київ. Ярослав, зібравши багато війська з варягів і слов'ян, прийшов до Києва і... вистроїв дружину свою, поставив варягів посередині, а з правого боку киян, а на лівому крилі новгородців. І стали вони перед містом, а печеніги почали наступати. І сталася жорстока січа, і ледве перемаг Ярослав під вечір. І розбіглися печеніги в різні боки, а деякі, тікаючи, потонули в ріках.

Ярослав покладався не лише на військову силу, він намагався забезпечити захист інтересів держави шляхом налагоджування дипломатичних зв'язків з іншими країнами. Князь підтримував дружні стосунки з Польщею, Угорщиною, Францією, Норвегією, Швецією та іншими державами. Ці зв'язки змінювалися завдяки шлюбом членів родини Ярослава. Зокрема, його донька *Анна* вийшла за французького короля, іншу дочку — *Анастасію*, взяв за дружину угорський король. Третя дочка — *Єлизавета*, була дружиною норвезького короля, а після його загибелі вийшла за данського короля. Ярославові сини уклали шлюби із сестрою польського короля, дочкою візантійського імператора, онукою германського правителя. Тому історики прозвали Ярослава «тестем Європи». Сам Ярослав був одружений на доньці шведського короля.

За княжіння Ярослава Київська Русь поступово перетворювалася на могутню європейську державу з широкими і багатогранними міжнародними зв'язками.

Що ви знаєте про доньок Ярослава? Чому нащадки шанують пам'ять про них? Про яких іще видатних жінок давньоруської доби вам відомо? Чи могла жінка часів європейського раннього середньовіччя реалізуватися як державний діяч?

1 — пам'ятник Анні Ярославівні в Санлі (Франція);
2 — пам'ятник королю Андрашу і королеві Анастасії Ярославівні (Угорщина)

3. РОЗБУДОВА КИЄВА

Які зміни відбулися в Києві за часів Ярослава Мудрого?

Князь Ярослав продовжив розпочате його батьком розширення меж столиці Русі — Києва. Він посилив насипані ще за Володимира Великого земляні вали новими оборонними спорудами і розгорнув масштабне будівництво в центральній частині «града» — Верхньому місті. Тут було збудовано велику фортецю, до якої вели троє воріт. Парадними вважалися Золоті ворота (названі на кшталт однойменних воріт у Константинополі), довжина проїзду воріт становила 26 м, а ширина брами — 6,5 м. Над брамою Золотих воріт було збудовано церкву Благовіщення,

яку всередні оздобили фресками й мозаїкою. Обабіч воріт простягалися насипні вали, на яких височіли дерев'яні стіни з бійницями, що мали захищати оборонців міста. Окрім столиці, у жодному місті Київської Русі не було таких потужних укріплень.

Центром архітектурного осередку Ярославового міста став **собор Святої Софії (Премудрості Божої)**, будівництво якого завершилося в **1037 р.** Величну будівлю, увінчану тринадцятьма куполами, ізсередины прикрасили фресками і мозаїкою. Тут можна було побачити сцени релігійного характеру та портрети засновника храму — князя Ярослава та членів його родини. Собор вважався головним храмом Київської Русі. Він символізував єднання духовної віри народу і державності. У соборі правили богослужіння і проводили державні урочисті заходи.

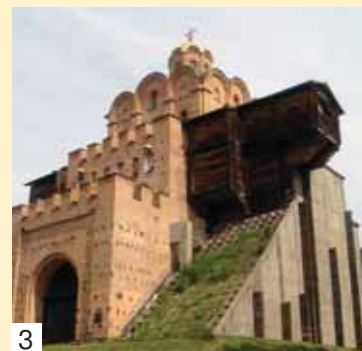
Розгляньте макет забудови Києва і видатні споруди часів Ярослава. Яке враження вони на вас справляють і чому? Порівняйте масштаби забудови Києва часів Ярослава із забудовою «міста Володимира» (на задньому плані макета).

1

2

3

1 — частина «міста Ярослава» з макета давнього Києва.

На задньому плані можна побачити Десятинну церкву і Софійський собор.

На передньому плані — Золоті ворота; 2 — собор Святої Софії;

3 — Золоті ворота (сучасна реконструкція)

Поруч із Софійським собором були розміщені церкви Святої Ірини, Святого Георгія, а також зведені княжі кам'яні палаци. Збудовані церкви та монастирі відігравали роль не лише як осередків релігійного життя, а й перетворювалися в культурно-освітні центри. Зокрема, при Софійському соборі в Києві було створено школу, де навчали грамоті дітей, а також діяла школа перекладачів та майстерня переписування книг.

Читаючи документ, поясніть, як ставився князь Ярослав до поширення християнства в Київській Русі. Чому будівництво церков і монастирів сприяло утвердженню освіти та культури в державі?

Про будівництво монастирів та розгортання книжництва за часів Ярослава з «Повісті временних літ»

«І при нім стала віра християнська в Русі розширятися ... і монастири почали з'являтися. І до книг він мав нахил, читаючи їх часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову письмо святе. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Ярослав засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне».

Князь Ярослав зажив собі слави як добре освічений, розумний і талановитий правитель. Сучасники прозвали його Мудрим. Наприкінці свого життя (помер в **1054 р.**) Ярослав, намагаючись запобігти боротьбі між власними синами за великокняжий трон, склав заповіт, у якому йшлося про порядок успадкування влади в державі. Київський стіл мав перейти до старшого з-поміж братів. За правління Ярослава Мудрого Київська Русь досягла свого найвищого розвитку.

Про що розповідають нам наведені зображення? Поясніть.

1

2

3

1 — *І. Білібін*. Ярослав Мудрий; 2 — зображення ордена Князя Ярослава Мудрого I ступеня; 3 — Анна Ярославівна — королева Франції. Середньовічна французька гравюра

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть роки правління князя Ярослава, будівництва Софії Київської.
2. Покажіть територію Київської Русі за правління Ярослава Мудрого, порівнюючи її з попереднім періодом.
3. Визначте, які важливі зміни відбулись у політичному устрої Русі за Ярослава Мудрого.
4. З якими державами і як саме налагодив зв'язки Ярослав мудрий?
5. Які зміни відбулися в Києві завдяки діяльності князя Ярослава?

6. Опишіть Київ за часів Ярослава Мудрого, використовуючи писемні та зображувальні джерела.
7. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
8. Схарактеризуйте значення князівської влади в політичному устрої Київської Русі.
9. Порівняйте політичний устрій давньоруського та європейського суспільств.
10. Висловіть власне ставлення до діяльності Ярослава Мудрого.

Домашнє завдання

1. За допомогою додаткової літератури та Інтернету знайдіть відповідь, чому дружина Ярослава Мудрого Інгігерда з XVI ст. відома як Анна Новгородська. Які події пов'язують життя князя Ярослава і його дружини із Новгородом?

Ікона Святої Анни Новгородської — другої дружини Ярослава Мудрого Інгігерд, у хрещенні Ірини (на руці княгині храм Св. Ірини в Києві)

2. В Україні шанують пам'ять про видатного князя Київської Русі. Сьогодні однією з найвищих державних нагород України є орден Ярослава Мудрого 1–5 ступенів. У багатьох містах йому встановлено пам'ятники, його іменем названо вищі навчальні заклади. Зображення Ярослава Мудрого присутнє й на сучасних українських грошових знаках. З допомогою дорослих знайдіть інформацію в Інтернеті, за які заслуги нагороджують орденом Ярослава Мудрого.
3. Скористайтеся офіційним сайтом музею «Золоті ворота», щоб з'ясувати:
 - 1) з якою метою зводились Золоті ворота; 2) які ресурси були необхідні князеві Ярославу для будівництва такої споруди?

Історичний калейдоскоп

У 1936 р. було вперш відкрито біломармуровий саркофаг Ярослава Мудрого, який зберігається в Софійському соборі. Науковцями встановлено, що в саркофазі був похований Ярослав Мудрий, поруч з останками якого знайдено кістки невідомої жінки. Антропологічні дослідження тоді довели: у зовнішності князя поєднувалися скандинавські риси, притаманні слов'янам Подніпров'я. Зріст його становив приблизно 175 см. Обличчя — середньої висоти, з довгуватим носом і «тонко окресленими, відносно неширокими вилицями». Радянський професор Михайло Герасимов, який у 40-х роках минулого століття розробив метод антропологічної реконструкції, створив скульптурний портрет Ярослава Мудрого.

Біломармуровий саркофаг Ярослава Мудрого

§ 9. КУЛЬТУРА РУСІ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.

1. Писемність та освіта.
2. Перші книжки.
3. Архітектура і монументальний живопис.

1. ПИСЕМНІСТЬ ТА ОСВІТА

У чому полягали особливості розвитку писемності в Київській Русі? Якими були школи і чого в них навчали?

Розвиток державності — розбудова управлінської діяльності, удосконалення податкової та судової систем, утвердження міжнародних зв'язків — зумовив поширення писемності територією Київської Русі. На думку істориків, вона сформувалася в X ст.

Письменними на Русі були не тільки представники влади, духовенство, купці, а й дружинники, ремісники тощо. Збереглися писемні заповіді про передання майна в спадщину, що свідчить про використання писемності в повсякденному житті населення. Свідченням письменності населення є й численні археологічні знахідки різних предметів (пряслиця, керамічний і металевий посуд, ливарні формочки, зброя). Зміст написів різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі («княжа», «Мстиславля корчага», «Давидова чара» та ін.), іноді вказують на вміст посудини («Ярополче вино»), увічнюють ім'я майстрів («Макосим», «Людота», «Костантин»).

Поширення писемності серед населення підтверджують й численні графіті.

Графіті — написи, видряпані на поверхні стін храмів та інших будівель.

Графіті на храмових стінах — це своєрідне ставлення до храму як до книги. Писали на стінах Київської Софії поважні люди: князі, члени їхніх родин тощо.

Тільки у київських храмах дослідники виявили 170 графіті XI–XII ст., серед яких є імена, наприклад «Писав Данило». Є і графіті, які доповнюють інформацію з літопису: «4 роки княжив Святослав», «В рік 6560 3 березня розгримілося в 9 годин удень, було ж це на святого мученика Євтропія», «Місяця декембрия в 4 сотворили мир на Желяні: Святотполк, Володимир і Олег», «Господи, поможи рабі своїй Олисамі Святополчій матері, руській княгині» тощо.